

GRZEGORZ MAROŃ

ODWOŁANIA DO LITERATURY PIĘKNEJ W ORZECZNICTWIE EUROPEJSKIEGO TRYBUNAŁU PRAW CZŁOWIEKA

I. WPROWADZENIE

Zagadnienie wykorzystywania odniesień literackich w uzasadnieniach orzeczeń jest częścią szerszej problematyki doniosłości literatury pięknej dla środowiska prawników. Jurysprudencji brakuje zgodności w ocenie tego, czy jurystę i prawo więcej łączy, czy dzieli, odpowiednio, z literatem i beletrystyką.

Od czasów starożytnych różnie oceniano użyteczność literatury pięknej dla spraw publicznych, w tym jej relewantność dla sędziów. Według Platona dla poetów nie powinno być w ogóle miejsca w „państwie, w którym by dobre prawa miały rządzić”, skoro poeta „w duszy każdego poszczególnego człowieka zaszczenia zły ustrój wewnętrzny, folguje temu i schlebia, co jest poza rozumem w duszy, i nie potrafi rozróżnić ani tego, co większe, ani tego, co mniejsze, tylko jedno i to samo raz uważa za wielkie a raz za małe. Widziadła tylko wywołuje, od prawdy stoi bardzo daleko”¹. Dwadzieścia kilka wieków później Oliver Wendell Holmes, uchodzący za najwybitniejszego amerykańskiego sędziego i prawnika, stwierdził z kolei, że: „Prawo nie jest miejscem dla artysty czy poety. Prawo stanowi powołanie myślicieli”². Podobnie Sąd Najwyższy Kansas z pewnym zadowoleniem skonstatował, że „nie wymaga się od niego opierania orzeczeń na filologii czy filozofii bardów”³.

Powyżej cytowane wypowiedzi nie są jednak w pełni miarodajne w kwestii przydatności literatury pięknej dla judykatury. Szkocki pisarz Walter Scott na początku XIX w. wyraził opinię, że „prawnik bez historii i literatury jest rzemieślnikiem, zwykłym murarzem, jeśli jednak posiada pewną wiedzę w tych dziedzinach, to może nazwać się architektem”⁴. Przekonanie to znalazło uznanie u wielu współczesnych przedstawicieli jurysprudencji, eksponujących różne aspekty doniosłości beletrystyki dla prawników, w tym i sędziów⁵.

Zagadnienie związków prawa i beletrystyki stało się przedmiotem badań nowej szkoły w prawoznawstwie, tj. literackiej teorii prawa (*Law and Litera-*

---

¹ Platon, Państwo 605a–c (tłum. W. Witwicki).

² Holmes, Posner (1996): 218.

³ *Sparks v. Sparks*, 162 Kan. 673, 178 P.2d 678, 679 (Kan. 1947).

⁴ Scott (1836): 40.

⁵ Np. Braithwaite (1988): 809–826; Nussbaum (1996).

ture). Dzieli się ona na dwa główne nurty: „prawo w literaturze” (*Law in Literature*) i „prawo jako literatura” (*Law as Literature*)⁶. Ten pierwszy analizuje beletrystykę pod kątem obecności w niej tematów i kwestii dotyczących prawa, prawników, wymiaru sprawiedliwości. Natomiast prawo jako literatura traktuje język prawny i prawniczy jako rodzaj języka literackiego. W nurcie tym akty normatywne, decyzje stosowania prawa i wypowiedzi prawników omawiane i analizowane są pod kątem właściwej dla nich literackiej narracji⁷. Językowa postać orzeczenia sądowego stanowi wówczas *sui generis* gatunek literacki. W fazie *in statu nascendi* znajduje się natomiast trzeci nurt literackiej teorii prawa, w którym podejmuje się problematykę wykorzystywania odniesień literackich w orzeczeniach. Określa się go mianem „literatura w prawie” (*Literature in Law*)⁸.

W zamierzeniu autora niniejszy artykuł ma stanowić charakterystykę – głównie w wymiarze kwantytatywnym – praktyki przywoływania literatury pięknej w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. Celem artykułu jest odpowiedź na następujące pytania:

– jaka jest rzeczywista skala przypadków sięgania do beletrystyki w orzecznictwie strasburskim?

– jak praktyka odwoływania się do utworów literackich przedstawia się w ujęciu chronologicznym?

– czy takie czynniki, jak narodowość, płeć i typ kultury prawnej właściwy dla krajów pochodzenia sędziów, przekładają się na ich gotowość do przywołania literatury pięknej w sporządzanych judykatach?

– czy istnieje zależność pomiędzy narodowością sędziego a narodowością cytowanych przez niego autorów?

– czy można wyróżnić preferowany przez sędziów katalog autorów i utworów literackich przywoływanych w orzecznictwie strasburskim?

W pierwszej kolejności w artykule przedstawiono założenia metodologiczne przyjęte na potrzeby analizy orzecznictwa. Następnie podano i skomentowano wyniki badań z udzieleniem odpowiedzi na powyżej postawione pytania. Ramy objętościowe artykułu nie pozwalają na podjęcie bardziej teoretyczno-prawnych kwestii związanych z zasadnością i przydatnością sięgania przez sędziów w swej praktyce orzeczniczej do literatury pięknej. Zagadnienie funkcji pełnionych przez beletrystyczne odwołania w uzasadnieniach orzeczeń⁹, jak i argumenty na rzecz oraz przeciwko wykorzystywaniu literatury pięknej w działalności adjudykacyjnej stanowi przedmiot osobnych rozważań autora zamieszczonych w odrębnym opracowaniu¹⁰.

W tym miejscu poprzestaną jedynie na wskazaniu, że literackie odniesienia służą szeroko rozumianym celom klaryfikacyjnym i perswazyjnym uzasadnienia orzeczenia. Sędziowie wykorzystują je do lepszego, w sensie

⁶ Zob. szerzej Biden, Weisberg (2000); Posner (2009); Ward (2008); Weisberg (1992); White (1973).

⁷ Zob. Młynarska-Sobaczewska (2015): 52–67.

⁸ Gadbin-George (2013a): 85–87.

⁹ Gadbin-George (2013b): 81–87.

¹⁰ Maroń (2019): 87–104.

bardziej komunikatywnego – zwłaszcza dla adresatów niebędących prawnikami – wyjaśnienia poszczególnych aspektów stanu faktycznego sprawy, znajdującego zastosowanie prawa, treści rozstrzygnięcia oraz rozumowania prowadzącego do wydania konkretnego orzeczenia. Beletrystyczne odwołania obliczone są jednak nie tylko na przedstawienie ustaleń i procesu myślowego sądu czy konkretnego sędziego w sposób bardziej czytelny i zrozumiały, ale także w zamierzeniu mają wzmacniać przekonanie odbiorców o prawidłowości tych ustaleń, ocen i wniosków. W ramach klaryfikacji i perswazji literackie odniesienia pełnią wiele bardziej szczegółowych funkcji, np. służą jako językowa wskazówka w interpretacji poszczególnych terminów obecnych w tekstach aktów normatywnych na podobieństwo sięgania do słowników językowych; realizują cele ilustracyjne; sprzyjają językowej ekonomii uzasadnienia, tj. za ich pomocą sąd w zwięzły sposób komunikuje myśl, która w przeciwnym wypadku wymagałaby dłuższych rozważań; wzmacniają społeczną legitymizację prawa i sądu przez zademonstrowanie, że poczytny literat odnosi się do jakiegoś zagadnienia tak samo, jak czyni to prawodawca i sąd; sprzyjają humanizacji i personalizacji sędziów w oczach społeczeństwa, ukazując ich ludzkie oblicze; wskazując na odczytanie sędziego, wzmacniają jego autorytet; stanowią narzędzie budowania poczucia wspólnoty ze stronami postępowania bądź społeczeństwem *in generale*; stymulują emocje u odbiorców; zwiększają zainteresowanie danym orzeczeniem; stanowią ornamentacyjne upiększenie strony językowej orzeczenia¹¹.

Tytułem egzemplifikacji użycia beletrystycznego odniesienia dla celów ilustracyjnych przywołać można zdanie odrębne sędziego Paulo Pinto de Albuquerque do jednego z wyroków ETPC, w którym wyraził przekonanie, że przepisy niemieckie przewidujące przymusowe członkostwo w związku łowieckim dla właścicieli terenów łownych oraz zmuszające tych właścicieli do tolerowania polowań na swoich nieruchomościach przez osoby trzecie naruszają wolność myśli, sumienia i wyznania (art. 9 EKPC). Dylematy towarzyszące skarżącemu, który z przyczyn moralnych sprzeciwiał się polowaniom i przynależności do związku łowieckiego sędziego Albuquerque porównał do bohaterki tragedii Sofoklesa: „Jak Antygona, która pogrzebała swojego brata Polinika w zgodzie z prawami bogów, ale sprzecznie z prawem miasta Teby zakazującego pochówku zdrajcy, tak skarżący stoi w obliczu konfliktu sumienia pomiędzy normą prawną a wyższą wartością etyczną. Pora uwolnić go z tego konfliktu, uznając zasadność jego roszczeń i błędność kwestionowanej normy prawnej”¹².

Tytułowa problematyka, jakkolwiek *prima facie* „osobliwa” i pozostająca poniekąd na peryferiach zainteresowania jurysprudencji, wpisuje się w szerszą tematykę argumentacji prawniczej i wykładni operatywnej prawa w orzecznictwie strasburskim, w szczególności zaś roli źródeł pozaprawnych

¹¹ Szerzej zob. Maroń (2019): 92–95.

¹² Zdanie częściowo zbieżne i częściowo odrębne sędziego Paulo Pinto de Albuquerque do wyroku Wielkiej Izby ETPC z 26 czerwca 2012 r. w sprawie *Herrmann v. Niemcy*, skarga 9300/07.

i tzw. aksjologii otwartej w praktyce adjudykacyjnej ETPC¹³. Artykuł ukazuje też nowe aspekty uzasadniania decyzji stosowania prawa dotychczas niepodane szerszej naukowej eksploracji w rodzimej doktrynie prawniczej¹⁴.

II. METODOLOGIA BADAŃ ODNIESIŃ LITERACKICH W ORZECZNICTWIE STRASBURSKIM

Sędziowskie odniesienia literackie identyfikowałem przez dostępną online wyszukiwarkę w oficjalnym elektronicznym zbiorze orzeczeń Europejskiego Trybunału Praw Człowieka¹⁵. Wyszukiwanymi przeze mnie hasłami były zarówno personalia najbardziej poczytnych – według różnych rankingów i leksykonów – autorów literatury światowej, tytuły ich utworów, jak i takie terminy, jak np. „pisarz”, „poeta”, „dramaturg”, „powieść”, „dramat” itp. Treść każdego orzeczenia, w którym znalazło się wyszukiwane hasło, poddawałem analizie, aby ustalić, czy rzeczywiście obecne w tekście nawiązanie do literata lub jego dzieła może uchodzić za „odwołanie literackie” w przyjętym na potrzeby opracowania rozumieniu¹⁶.

W zdecydowanej większości przypadków analizowane odniesienia literackie polegały na wyraźnym podaniu przez sędziego imienia i nazwiska pisarza i tytułu jego utworu. Rzadziej tytuł dzieła literackiego, do którego odwołał się sędzia, i jego autora ustalałem na podstawie treści cytowanego bądź sparafrazowanego fragmentu utworu.

Jako egzemplifikacji odwołań do literatury pięknej nie traktowałem sytuacji, gdy tytuł utworu literackiego pojawiał się w uzasadnieniu orzeczenia w ramach sprawozdawczego opisu stanu faktycznego sprawy rozpatrywanej przed Trybunałem. Z zakresu badań wyłączyłem też przypadki przywoływania w orzecznictwie strasburskim dzieł beletrystycznych niepolegające na odnoszeniu się do ich wymiaru literackiego. Przykładowo w zdaniach odrębnych do dwóch orzeczeń sędziowie nawiązali do *Listów kupca bławatnego* Jonathana Swifta¹⁷, *Kwiatów zła* Charles’a Baudelaire’a i *Madame Bovary* Gustawa Flauberta¹⁸ w kontekście reglamentacji wolności słowa, wskazując, że autorzy i/lub wydawcy niniejszych utworów zostali za swoją działalność piśmienniczą czy wydawniczą postawieni w stan oskarżenia.

W przeprowadzonym studium nie uwzględniłem również przypadków odwoływania się do personaliów konkretnego pisarza w sytuacji, gdy przywołanie jego twórczości miało charakter „blankietowy”, tj. nie tylko że nie

¹³ Zob. Liżewski (2011): 87–160; Wiśniewski (2011): 15–41.

¹⁴ Por. Kamiński (2015): 367–385.

¹⁵ Zob. <<https://hudoc.echr.coe.int/>>.

¹⁶ Podobną metodologię przyjęła np. Wijebandara (2013): 2–3.

¹⁷ Zdanie odrębne sędziów A. Sajó i N. Tsotsorii do wyroku ETPC z 16 czerwca 2015 r. w sprawie *Delfi AS v. Estonia*, skarga 64569/09.

¹⁸ Zdanie odrębne sędziego A. Spielmanna do wyroku ETPC z 24 maja 1988 r. w sprawie *Müller i inni v. Szwajcaria*, skarga 10737/84.

wskazano *explicite* czy *implicite* któregośkolwiek z jego utworów, ale i nie zidentyfikowano żadnego ze znamion czy charakterystycznych motywów tej twórczości¹⁹. Zgodnie jednak z konwencją przyjętą w innych opracowaniach poświęconych problematyce cytowania beletrystyki w orzecznictwie jako odwołanie literackie potraktowałem posłużenie się przez sędziego określeniem „kafkowski” (niem. *Kafkaesk*, ang. *Kafkaesque*), niekiedy wyrażanym w języku polskim mianem „sytuacji kafkowskiej”²⁰.

Do materiału badawczego nie zaliczyłem ponadto tych zdań odrębnych (zbieżnych)²¹, w których sędziowie cytują wybitnych pisarzy, ale przywołują ich wypowiedzi wyrażone poza kartami utworów literackich. Odwołania tego typu są odwołaniami do autorytetu literata, a nie odwołaniami do literatury pięknej²².

Tytułowa kategoria „literatury pięknej” wyłącza poza przedmiot badań przypadki odwoływania się przez sędziów do filozofów i ich prac, np. Arystotelesa czy Monteskiusza. Dystynkcja na beletrystykę i filozofię *in concreto* może jednak rodzić trudności ze względu na wzajemne inspiracje obu kategorii twórczości²³. Niekiedy nawet różne prace jednego autora zasadniczo jest różnie klasyfikować. Przykładowo w zawartym w tabeli (s. 75–78) zestawieniu uwzględniono zdanie odrębne do jednego z orzeczeń, w którym znalazło się odwołanie do poematu Johna Milтона *Raj utracony*. W zestawieniu tym nie ujęto natomiast zdań odrębnych do trzech innych orzeczeń zawierających odniesienia do prac Milтона z zakresu myśli politycznej i filozoficznoprawnej, którym obca jest typowa fikcja literacka, tj. *Areopagitica* i *The Doctrine and Discipline of Divorce*²⁴.

Nie bez wahań do odniesień literackich nie zaliczyłem odwołań do Pisma Świętego. Nie kwestionując możliwości postrzegania Biblii także w kategoriach dzieła literackiego²⁵, poddane ocenie konkretne przypadki sięgania

¹⁹ Zdanie zbieżne sędziego L. Pettiti do wyroku ETPC z 25 listopada 1996 r. w sprawie *Wni-grove v. Zjednoczone Królestwo*, skarga 17419/90 (lakoniczne odniesienie się do Dantego i Tolstoj-a); zdanie odrębne sędziego G. Fitzmaurice’a do wyroku ETPC z 25 kwietnia 1978 r. w sprawie *Tyrer v. Zjednoczone Królestwo*, skarga 5856/72 (wzmiankowanie Szekspira i Wergiliusza).

²⁰ Henderson (2008): 174.

²¹ Zdanie zbieżne (*concurrency*) do orzeczenia, tym różni się od zdania odrębnego (*dissent*), że składający je sędzia podziela meritum rozstrzygnięcia sądu, natomiast przedstawia nieco inne argumenty prawne za tym rozstrzygnięciem niż racje podane przez sąd.

²² Zob. zdanie częściowo odrębne sędziów G. Yudkivskiej, J. Motoc i P. Paczolaya do wyroku ETPC z 27 lutego 2018 r., w sprawie *Sinkova v. Ukraina*, skarga 39496/11 (zacytowanie George’a Orwella); zdanie odrębne sędzi G. Yudkivskiej do wyroku ETPC z 24 maja 2016 r. w sprawie *Biao v. Dania*, skarga 38590/10 (zacytowanie Samuela Johnsona); zdanie odrębne sędzi G. Yudkivskiej do wyroku ETPC z 29 marca 2016 r. w sprawie *Bédat v. Szwajcaria*, skarga 56925/08 (zacytowanie George’a Bernarda Shawa); zdanie zbieżne sędziego P. de Albuquerque do wyroku ETPC z 9 lipca 2013 r. w sprawie *Vona v. Węgry*, skarga 35943/10 (zacytowanie Güntera Grassa).

²³ Zob. Szyszkowska (2013): 413–418.

²⁴ Zdanie odrębne sędziogo P. de Albuquerque do wyroków ETPC: z 17 stycznia 2017 r. w sprawie *Hutchinson v. Zjednoczone Królestwo*, skarga nr 57592/08, oraz z 13 lipca 2012 r. w sprawie *Mouvement Raelien Suisse v. Szwajcaria*, skarga 16354/06; zdanie odrębne sędziów A. Sajó i N. Tsotsorii do wyroku ETPC z 16 czerwca 2015 r. w sprawie *Delfi AS v. Estonia*, skarga 64569/09.

²⁵ Zob. Ryken (1992).

przez sędziów ETPC do Pisma Świętego miały charakter odniesień w pierwszej kolejności historycznych albo wpisujących się w argumentację filozoficzno-etyczną. Jeszcze innym razem sędziowie posługiwali się sformułowaniami wywodzącymi się wprawdzie z Pisma Świętego, ale które na skutek inkulturacyj stały się częścią języka powszechnego, jak „salomonowe rozstrzygnięcie”²⁶.

Pomimo poczynionych założeń i uściśleń konceptualnych, zaklasyfikowanie partykularnych odniesień pozaprawnych odniesienia literackie – w przyjętym znaczeniu – wciąż pozostaje nieoczywiste. W tego typu przypadkach „granicznych” konieczne staje się subiektywne rozstrzygnięcie badacza, czego też nie uniknięto w niniejszym opracowaniu. Przykładowo finalnie jako „nie-literackie” potraktowałem przywołanie w zdaniu zbieżnym jednego z orzeczeń eseju *El idioma analítico de John Wilkins* autorstwa Jorge Luisa Borgesa²⁷. Co prawda esej zaliczam na potrzeby artykułu do literatury (stąd obecność w zestawieniu eseju *In Good Faith* Salamana Rushdiego), niemniej jednak *in concreto* esej Borgesa bardziej przystaje do literaturoznawstwa, a przez to do nauki, niż do literatury.

III. KWANTYTATYWNE STUDIUM ODNIESIEŃ BELETRYSTYCZNYCH W ORZECZNICTWIE STRASBURSKIM

Cechą znamionującą orzecznictwo strasburskie pod kątem tytułowego zagadnienia jest obecność literackich odwołań nie w uzasadnieniach wyroków Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, lecz wyłącznie w zdaniach odrębnych lub zbieżnych do tych wyroków²⁸. Podobną prawidłowość można zauważyć w orzecznictwie Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej, gdzie beletrystyczne odniesienia pojawiają się w opiniach rzeczników generalnych, ale już nie w wyrokach samego Trybunału²⁹.

Zdanie odrębne (zbieżne) w przeciwieństwie do orzeczenia sądu jest indywidualnym, choć wciąż urzędowym, aktem ekspresji sędziego. Świadomość jego spersonalizowanej natury sprzyja gotowości czy skłonności konkretnych sędziów do zaadaptowania własnego stylu literackiego czy zacięcia retorycznego. Kolektywny z kolei charakter orzeczeń ETPC wymusza pewną konwencjonalność językowego kształtu judykatu. Prawdopodobnie wielu sędziów Trybunału, którym bliski jest formalistyczny styl sądowych uzasadnień, uważa, że obecność odwołań pozaprawnych, a już szczególnie beletrystycznych, w tekście

²⁶ Zob. np. zdanie odrębne sędzi W. Thomassen do wyroku ETPC z 16 grudnia 2003 r. w sprawie *Palau-Martinez v. Francja*, skarga 64927/01; zdanie odrębne sędziego P. de Albuquerque do wyroku ETPC z 4 kwietnia 2018 r. w sprawie *Correia de Matos v. Portugalia*, skarga 56402/12.

²⁷ Zdanie zbieżne sędzi J. Motoc do wyroku ETPC z 25 lipca 2017 r. w sprawie *Carvalho Pinto de Sousa Morais v. Portugalia*, skarga 17484/15.

²⁸ Por. Wedel-Domaradzka (2017): 193–212.

²⁹ Maroń (2018a): 12–13.

wyroku nie jest do końca stosowna. Częściowo pozostaje to w związku z podzieleniem przez nich tzw. zdepersonalizowanego wizerunku sędziego³⁰.

Skala literackich odniesień w orzecznictwie ETPC mierzona w liczbach bezwzględnych jest relatywnie nieduża. Odwołania beletrystyczne pojawiają się w zdaniach odrębnych czy zbieżnych do co najmniej 43 wyroków Trybunału strasburskiego, tj. w 22 zdaniach odrębnych i częściowo odrębnych, 19 zdaniach zbieżnych i jednym zdaniu częściowo odrębnym i częściowo zbieżnym.

W okresie ostatnich dwóch dekad zaobserwować można wyraźnie większą częstotliwość odwołań do literatury w praktyce orzeczniczej sędziów Trybunału. O ile w latach siedemdziesiątych–dziewięćdziesiątych odnotowano w każdej z dekad odniesienia beletrystyczne w zdaniach odrębnych (zbieżnych) do dwóch orzeczeń, o tyle w pierwszej dekadzie obecnego stulecia do literatury pięknej sięgnięto w zdaniach odrębnych (zbieżnych) do 11 orzeczeń. Natomiast w latach 2010–2018 na literaturę piękną powołano się w zdaniach odrębnych (zbieżnych) do już 26 orzeczeń Trybunału. Tendencja co raz częstszego sięgania w orzecznictwie do literatury pięknej nie jest osobliwa tylko dla Trybunału strasburskiego, lecz jest zauważalna także w judykaturze poszczególnych państw oraz w opiniach rzeczników generalnych TSUE³¹.

Przy pisaniu zdań odrębnych (zbieżnych) odniesieniami do literatury pięknej posłużyło się łącznie 21 sędziów Trybunału i jeden tzw. sędzia *ad hoc*. Uwzględnwszy fakt, że od 1959 do 2018 r. stanowisko sędziego Trybunału było udziałem 192 osób, oznacza to, iż ok. 11% wszystkich sędziów wykorzystało w swojej praktyce orzeczniczej odwołania literackie. Biorąc pod uwagę jedynie sędziów zasiadających w Trybunale według stanu na 30 czerwca 2018 r., to 9 z 47 sędziów choć raz w zdaniu odrębnym (zbieżnym) poczyniło odwołanie do beletrystyki, co stanowi ok. 19% członków składu sędziowskiego.

Praktyka wykorzystywania w orzecznictwie ETPC odniesień literackich w dużym stopniu zależy od osoby sędziego. O ile większość sędziów nigdy nie posłużyła się odwołaniami do beletrystyki, inni uczynili to w pojedynczych sprawach, to dla części sędziów przywoływanie literatury pięknej w zdaniach odrębnych (zbieżnych) wpisuje się we właściwy dla nich styl pisania uzasadnień orzeczeń.

Sędzia Paulo Pinto de Albuquerque nawiązał do beletrystyki w zdaniach odrębnych (zbieżnych) do 8 wyroków Trybunału, w których przywołał 10 autorów i 9 ich utworów. Podobnie sędzia Boštjan Zupančič w swoich 7 zdaniach odrębnych (zbieżnych) do wyroków Trybunału poczynił zapożyczenia od 5 autorów i ich 5 utworów literackich. Inni wyróżniający się sędziowie pod względem częstotliwości cytowania literatury pięknej to Iulia Motoc (5–4–5), Ganna Yudkivska (4–5–6), Gerald Fitzmaurice (3–5–5), Giovanni Bonello (4–4–5) i Javier Borrego Borrego (3–3–3).

Skłonność do przywoływania literatury pięknej w uzasadnieniach orzeczeń zasadniczo nie jest determinowana narodowością sędziego. Analizując praktykę czynienia przez sędziów użytku z beletrystyki pod kątem ich pochodzenia,

³⁰ Maroń (2018b): 113–125.

³¹ Henderson (2008): 177; Klusoňová (2015): 155.

nie sposób doszukać się prawidłowości, poza jednym wyjątkiem. Wspomnianych 21 sędziów, którzy choć raz posłużyli się literackim odniesieniem, pochodziło z 19 państw. Zwraca uwagę, że 3 z 4 sędziów Trybunału wywodzących się z Malty (Bonello, Bonnici, De Gaetano) w pisanych przez siebie zdaniach odrębnych (zbieżnych) nawiązało do literatury pięknej. Pewne znaczenie – ale nie kluczowe ani nawet nie istotne – posiada natomiast rejon geograficzny państw, których obywatelami byli sędziowie czyniący odniesienia literackie w praktyce orzeczniczej. Sędziowie z państw Europy Wschodniej częściej niż ci z Europy Zachodniej decydowali się w swojej argumentacji wykorzystać literaturę piękną. W gronie nadmienionych 21 sędziów znajduje się 12 sędziów „reprezentujących” 13 z 23 państw dawnego bloku wschodniego i 9 sędziów „reprezentujących” 7 z 24 państw Europy Zachodniej.

W jurysprudencji zasadnie wskazuje się, że wykorzystywanie odniesień literackich w orzecznictwie o wiele częściej jest spotykane w państwach *common law* niż krajach przynależących do systemu prawa stanowionego³². Prawidłowość ta nie znajduje jednak potwierdzenia w stosunku do orzecznictwa strasburskiego. Typ kultury prawnej macierzystej dla sędziego ETPC nie przekłada się na większą inklinację sędziów pochodzących z Irlandii i Wielkiej Brytanii do posługiwania się nawiązaniami do beletrystyki w działalności adwudykacyjnej. Na łączną liczbę 15 sędziów wywodzących się z obu wskazanych państw zapożyczenia literackie pojawiają się w zdaniach odrębnych (zbieżnych) jedynie sędziego Geralda Fitzmaurice’a.

Wspomniany kasus Malty nie uprawnia do wniosku, że sędziowie z państwa o mieszanym systemie prawnym (będącym rezultatem krzyżowania się systemów prawa stanowionego i anglosaskiego) wykazują większą częstotliwość w czynieniu użytku z beletrystyki. Zaledwie bowiem jeden z pięciu sędziów pochodzących z Cypru – będącego drugim obok Malty państwem o „mieszanym” systemie prawnym – w pisanych przez siebie zdaniach odrębnych (zbieżnych) zdecydował się wykorzystać odniesienie literackie.

Większość, gdyż 29 z 43 zdań odrębnych (zbieżnych), w których pojawia się odniesienie literackie, została zgłoszona do wyroku ETPC wydanego w składzie Wielkiej Izby czy – we wcześniejszym okresie – składzie plenarnym. Nie oznacza to jednak, że skład, w jakim zapada wyrok, wpływa na częstotliwość odwoływania się do beletrystyki. Uwzględniając fakt, że w składzie izby sprawę rozpoznaje 7 sędziów, a w składzie Wielkiej Izby – 17 sędziów, okazuje się, że statystycznie sędziowie przejawiają podobną gotowość powoływania się na literata, pisząc zdanie odrębne (zbieżne) do wyroku izby, jak i wyroku Wielkiej Izby.

Zasadniczo wpływu na posługiwanie się odwołaniami do literatury pięknej nie posiada również płeć sędziego. W gronie 21 sędziów sięgających w zdaniach odrębnych (zbieżnych) do beletrystyki było 5 kobiet. W ujęciu proporcjonalnym 5 z 39 kobiet będących sędziami i 16 z 153 mężczyzn będących w latach 1959–2018 sędziami Trybunału wykorzystano choć raz literaturę piękną w swoich judykatach, co procentowo stanowi odpowiednio około 13% i 10% sędziów danej płci.

³² Charnock (2018): 116.

Tabela

Literackie odniesienia w zdaniach odrębnych i zbieżnych
do orzeczeń ETPC

Lp.	Autor	Tytuł utworu	Orzeczenie ETPC	Sędzia, który w zdaniu odrębnym lub zbieżnym do wyroku posłużył się odniesieniem literackim
1	–	<i>Ali Baba i 40 Rozbójników</i> (parafraza)	<i>Kart v. Turcja</i> , skarga 8917/05 (3.12.2009) (Wielka Izba)	Giovanni Bonello
2	Hans Christian Andersen	<i>Nouwe szaty króla</i>	<i>Kajás v. Finlandia</i> , skarga 64436/01 (7.03.2006)	Javier Borrego Borrego
3	Arystofanes	<i>Ptaki</i>	<i>Guzzardi v. Włochy</i> , skarga 7367/76 (6.11.1980) (skład plenarny)	Gerald Fitzmaurice
4	Robert Burns	<i>Man was Made to Mourn</i>	<i>Irlandia v. Zjednoczone Królestwo, skarga 5310/71 (18.01.1978) (skład plenarny)</i>	Gerald Fitzmaurice
5	Albert Camus	<i>Szyf</i>	<i>Jaloud v. Holandia</i> , skarga 47708/08 (20.11.2014) (Wielka Izba)	Iulia Motoc
		<i>Obcy</i>	<i>Kyprianou v. Cypr</i> , skarga 73797/01 (15.12.2005) (Wielka Izba)	Boštjan Zupančič
		<i>Dżuma</i>	<i>Merabishvili v. Gruzja</i> 72508/13 (28.11.2017) (Wielka Izba)	Ganna Yudkivska, Nona Tsotsoria, Farris Vehabović
6	Colleen McCullough	<i>Ptaki ciernistych krzewów</i>	<i>Fernández Martínez v. Spain</i> , 56030/07 (12.06.2014) (Wielka Izba)	Dmitry Dedov
7	Antoni Czechow	<i>List do A.N. Pleshcheyev z 15 lutego 1890 r.</i>	<i>Carvalho Pinto de Sousa Morais v. Portugalia</i> , skarga 17484/15 (25.07.2017)	Ganna Yudkivska
8	Dante Aligheri	<i>Boska komedia</i>	<i>Öcalan v. Turcja</i> (No. 2), skargi 24069/03, 197/04, 6201/06 i 10464/07 (18.03.2014)	Paulo Pinto de Albuquerque
			<i>G.I.E.M. S.R.L. i inni v. Włochy</i> , skargi 1828/06, 34163/07 i 19029/11 (28.06.2018) (Wielka Izba)	Iulia Motoc

Lp.	Autor	Tytuł utworu	Orzeczenie ETPC	Sędzia, który w zdaniu odrębnym lub zbieżnym do wyroku posłużył się odniesieniem literackim
9	Fiodor Dostojewski	<i>Zbrodnia i kara</i>	<i>Hermi v. Wlochy</i> , skarga 18114/02 (18.10.2006) (Wielka Izba)	Boštjan Zupančič
10	Arthur Conan Doyle	<i>Srebrny płomień</i>	<i>Svetina v. Slovenia</i> , skarga 38059/13 (22.05.2018)	Paulo Pinto de Albuquerque
11	Jovan Dučić	<i>Tzar Radovan's Treasure</i>	<i>Lepojić v. Serbia</i> , skarga 13909/05 (6.11.2007)	Milenko Kreca (sędzia <i>ad hoc</i>)
12	William Faulkner	<i>Requiem dla zakonnicy</i>	<i>Lautsi i inni v. Włochy</i> , skarga nr 30814/06 (18.03.2011) (Wielka Izba)	Giovanni Bonello
13	Victor Hugo	<i>Dzwonnik z Notre Dame</i>	<i>Fernández Martínez v. Spain</i> , 56030/07 (12.06.2014) (Wielka Izba)	Dmitry Dedov
14	Horacy	<i>Ars poetica</i>	<i>Burden v. Zjednoczone Królestwo</i> , skarga 13378/05 (29.04.2008) (Wielka Izba)	Javier Borrego Borrego
15	Franz Kafka	<i>Proces</i>	<i>Allen v. Zjednoczone Królestwo</i> , skarga 18837/06 (30.03.2010)	Giovanni Bonello
			<i>Murray v. Zjednoczone Królestwo</i> , skarga 14310/88 (28.10.1994) (Wielka Izba)	Giuseppe Bonnici
		Termin „Kafkowy”	<i>Regner v. Republika Czeska</i> , skarga 35289/11 (19.09.2017) (Wielka Izba)	András Sajo
			<i>Al-Dulimi and Montana Management Inc. v. Szwajcaria</i> , skarga nr 5809/08 (21.06.016) (Wielka Izba)	Paulo Pinto de Albuquerque
			<i>O'Keefe v. Irlandia</i> , skarga 35810/09 (28.01.2014) skarga 35810/09) (Wielka Izba)	Boštjan Zupančič, Alvina Gyulyumyan, Zdravka Kalaydjieva, Vincent De Gaetano, Krzysztof Woźtyczek
16	Milan Kundera	<i>Nieznosna lekkość bytu</i>	<i>Herrmann v. Niemcy</i> , skarga 9300/07 (26.06.2012) (Wielka Izba)	Paulo Pinto de Albuquerque

17	Emma Lazarus	<i>The New Colossus</i>	<i>De Souza Ribeiro v. Francja</i> , skarga 22689/07 (13.12.2012) (Wielka Izba)	Paulo Pinto de Albuquerque
18	C.S. Lewis	<i>Listy starego diabła do młodego</i>	<i>Saunders v. Zjednoczone Królestwo</i> , skarga 19187/91 (17.12.1996) (Wielka Izba)	Sibrand Martens
19	Antonio Machado	<i>Border of a Dream: Selected Poems</i>	<i>Debono v. Malta</i> , skarga 34539/02 (7.02.2006)	Javier Borrego Borrego
20	Archibald MacLeish	<i>The Young Dead Soldiers Do Not Speak</i>	<i>Vasiliauskas v. Litwa</i> , skarga 35343/05 (20.10.2015) (Wielka Izba)	Egidijus Kūris
21	Justin Marozzi	<i>The Man who Invented History</i>	<i>Lautsi i inni v. Włochy</i> , skarga 30814/06 (18.03.2011) (Wielka Izba)	Giovanni Bonello
22	John Milton	<i>Raj utracony</i>	<i>Golder v. Zjednoczone Królestwo</i> , skarga 4451/70 z (21.02.1975) (skład plenarny)	Gerald Fitzmaurice
23	Molière	<i>Chory z urojenia</i>	<i>Rehbock v. Slovenia</i> , skarga 29462/95 (20.11.2000)	Boštjan Zupančič
24	George Orwell	<i>1984</i>	<i>Malone v. Zjednoczone Królestwo</i> , skarga 8691/79 (2.08.1984)	Louis-Edmond Pettiti
			<i>Szabo i Vissy v. Węgry</i> , skarga 37138/14 (12.01.2016)	Paulo Pinto de Albuquerque
		<i>Folwark zwierzęcy</i>	<i>Mouvement Raelien Suisse v. Szwajcaria</i> , skarga 16354/06 (13.07.2012) (Wielka Izba)	Paulo Pinto de Albuquerque
25	Salman Rushdie	<i>The Moor's Last Sigh</i>	<i>Saunders v. Zjednoczone Królestwo</i> , skarga 19187/91 (17.12.1996) (Wielka Izba)	Sibrand Martens
		<i>In Good Faith (w: Imaginary Homelands)</i>	<i>Flux v. Mołdawia</i> (nr 6), skarga 22824/04 (29.07.2008) (Wielka Izba)	Giovanni Bonello
26	Shota Rustaveli	<i>Rycerz w tygrysięj skórze</i>	<i>Merabishvili v. Gruzja</i> , skarga 72508/13 (28.11.2017) (Wielka Izba)	Ganna Yudkivska, Nona Tsotsoria, Faris Vehabović
27	Antoine de Saint-Exupéry	<i>Twierdza</i>	<i>Garib v. Holandia</i> , skarga 43494/09 (6.11.2017) (Wielka Izba)	Paulo Pinto de Albuquerque

Lp.	Autor	Tytuł utworu	Orzeczenie ETPC	Sędzia, który w zdaniu odrębnym lub zbieżnym do wyroku postąpił się odniesieniem literackim
28	William Shakespeare	<i>Barza</i>	<i>Sargsyan v. Azerbejdżan</i> , skarga 40167/06 (16.06.2015) (Wielka Izba)	Ganna Yudkivska
		<i>Hamlet</i>	<i>Achour v. Francja</i> , skarga 67335/01 (29.03.2006) (Wielka Izba)	Boštjan Zupančič
			<i>Khan v. Niemcy</i> , skarga 38030/12 (23.04.2015)	Boštjan Zupančič
			<i>Blokhin v. Rosja</i> , skarga 47152/06 (23.03.2016) (Wielka Izba)	Iulia Motoc
			<i>Ketreb v. Francja</i> , skarga 38447/09 (19.07.2012)	Boštjan Zupančič
		<i>Otello</i>	<i>Lindon, Otchakovsky-Larens i July v. Francja</i> , skarga 21279/02 i 36448/02 (22.07.2007) (Wielka Izba)	Loukis Loucaides
		<i>Król Ryszard II</i>	<i>Y v. Słowenia</i> , skarga 41107/10 (28.05.2015)	Ganna Yudkivska
		<i>Romeo i Julia</i>	<i>Irlandia v. Zjednoczone Królestwo</i> , skarga 5310/70 (18.01.1978) (skład plenarny)	Gerald Fitzmaurice
29	Sofokles	<i>Antygona</i>	<i>Herrmann v. Niemcy</i> , skarga 9300/07 (26.06.2012) (Wielka Izba)	Paulo Pinto de Albuquerque
30	Aleksandr Solżenicyn	<i>Repentance and Self-Limitation in the Life of Nations</i>	<i>López Ribalda v. Hiszpania</i> , skargi 1874/13 i 8567/13 (9.01.2018)	Mitry Dedov
31	John Steinbeck	<i>Myszy i ludzie</i>	<i>De Souza Ribeiro v. Francja</i> , skarga 22689/07 (13.12.2012) (Wielka Izba)	Paulo Pinto de Albuquerque
32	Lew Tolstoj	<i>Sonata Kreutzerowska</i>	<i>Carvalho Pinto de Sousa Morais v. Portugalia</i>	Ganna Yudkivska
		<i>Wojna i Pokój</i>	<i>Chiragou i inni v. Armenia</i> , skarga 13216/05 (16.06.2015) (Wielka Izba)	Iulia Motoc
33	Bakhtiyar Vahabzade	<i>Gulistan</i>	<i>Sargsyan v. Azerbejdżan</i> , skarga 40167/06 (16.06.2015) (Wielka Izba)	Khanlar Hajiyev
34	Jan von de Wetering	<i>Outsider in Amsterdam</i>	<i>Irlandia v. Zjednoczone Królestwo</i> , skarga 5310/71 (18.01.1978) (skład plenarny)	Gerald Fitzmaurice
35	Oscar Wilde	<i>Portret Doriana Graya</i>	<i>Chiragou i inni v. Armenia</i> , skarga 13216/05 (16.06.2015) (Wielka Izba)	Khanlar Hajiyev

Źródło: opracowanie własne.

W orzecznictwie Trybunału strasburskiego przywołano nie mniej niż 34 autorów i 44 utwory beletrystyczne. Autorzy ci reprezentują różne rodzaje i gatunki literackie, jak bajka czy tragedia. Pochodzą też z różnych epok.

Studium orzecznictwa ujawnia brak większej zależności pomiędzy narodowością sędziego a krajem pochodzenia cytowanego przez niego autora. Zwykle sędziowie posilkują się twórczością poetów i pisarzy najbardziej znanych i poczytnych, których utwory zaliczają się do kanonów europejskiej czy szerzej – światowej literatury. Katalog cytowanych literatów w orzecznictwie strasburskim stanowi jedno z wielu, choć dość oryginalne, świadectw europejskiej tożsamości kulturowej. Można jednak wskazać przypadki, gdy sędziowie odwoływali się do autorów z swoich macierzystych państw, a zarazem bliżej nieznanymi europejskiej opinii publicznej, np. Robert Burns, Antonio Machado, Shota Rustaveli czy Bakhtiyar Vahabzade.

Najpopularniejszym autorem przywoływanym przez sędziów Trybunału strasburskiego jest William Szekspir. Odniesienia do twórczości Szekspira pojawiają się w 8 zdaniach odrębnych autorstwa 5 sędziów. Za pomocne w artykulacji zdania odrębnego (zbieżnego) uznano aż 5 utworów angielskiego poety i dramaturga. Pierwsze miejsce Szekspira w tym swoistym rankingu nie powinno dziwić. Autor ten jest też najczęściej cytowanym spośród literatów w amerykańskim i brytyjskim *case law*³³.

W pięciu zdaniach odrębnych (zbieżnych) nawiązano do twórczości Franza Kafki. Sięgnięcie w orzecznictwie strasburskim do dorobku literackiego autora słynnego *Procesu* również nie jest czymś osobliwym. Niepojedyncze przypadki odwoływania się w judykaturze do twórczości Kafki pojawiają się w sądownictwie amerykańskim, orzecznictwie innych państw (np. Republiki Czeskiej czy Kolumbii) oraz w opiniach rzeczników generalnych Trybunału Sprawiedliwości UE³⁴.

IV. PODSUMOWANIE

Literatura piękna stanowi jedno z wielu źródeł pozaprawnych przywoływanych w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. Sędziowie Trybunału w swojej argumentacji sięgali np. do filozofów, popularnych filmów czy piosenek. Źródła *extra legem* nie stanowią podstawy rozstrzygnięcia sprawy³⁵. Niedopuszczalny redukcjonizm znamionuje rozumowanie, w myśl którego zacytowanie dzieła literackiego w orzeczeniu świadczy, że meritum orzeczenia posiada umocowanie w literaturze pięknej, a nie w prawie. Przywoływanie w judykatach dzieł literackich pełni funkcję klaryfikacyjną i perswazyjną w ramach racjonalizacji rozstrzygnięcia wydanego na podstawie i w granicach

³³ Domnarski (1993): 318; Osborough (2008): 59–83; *To quote or not to quote*, <<https://www.counselmagazine.co.uk/articles/quote-or-not-to-quote-%E2%80%A6>>.

³⁴ Potter (2005): 195; Soto Hoyos (2014): 226–227; Klusoňová (2015): 144.

³⁵ Jedynym wyjątkiem są tzw. sprawy trudne (*hard cases*), gdzie źródła pozaprawne współkształtują – wraz z prawem – normatywną podstawę decyzji stosowania prawa. Zob. Dworkin (1975): 1057–1109.

prawa. Argumentacyjny pragmatyzm motywujący posiłkowanie się przez sędziów beletrystyką w żaden sposób nie podważa zasady legalizmu jako przewodniej zasady determinującej sprawowanie wymiaru sprawiedliwości.

Uznanie utylitarnego charakteru literackich odniesień dla judykatury, w tym orzecznictwa strasburskiego, nie należy bynajmniej odbierać jako zrównywania profesji sędziego i pisarza. Jak trafnie zauważył sędzia Georgios Serghides: „Zadaniem Trybunału jest sądzić według przedłożonych faktów, a nie wymyślać te fakty, do czego ma prawo pisarz, czyniąc swoją opowieść lepszą”³⁶. Fikcja literacka o tyle zachowuje relewantność dla judykatury, o ile pomaga jej w bardziej czytelnym przedstawianiu „rzeczywistości normatywnej”. Za sprawą literackich odniesień poszczególne aspekty uzasadnienia orzeczenia mogą stać się bardziej czytelne zwłaszcza dla nieprawników, jak stron postępowania, mass mediów czy opinii publicznej *in generale*.

Zagadnienie operacjonalizacji literatury pięknej w sądowych judykatach stanowi przyczynek do bardziej pogłębionych i wieloaspektowych studiów nad sędziowską retoryką argumentacyjną³⁷. Pomocnicze sięganie przez sędziów do racji i źródeł pozaprawnych przy wyjaśnianiu oraz przekonywaniu o trafności poczynionych przez siebie ustaleń i wniosków to – do tej pory słabo dostrzegalny przez doktrynę prawniczą – element dyskursywnego stylu uzasadniania decyzji stosowania prawa³⁸. Fakt, że odniesienia literackie pojawiają się w zdaniach odrębnych (zbieżnych) sędziów, a nie bezpośrednio wyroków Europejskiego Trybunału Praw Człowieka świadczy jednak, iż praktyka posiłkowania się beletrystyką w orzecznictwie strasburskim na chwilę obecną nie posiada charakteru *stricte* instytucjonalnego.

Grzegorz Maroń
Uniwersytet Rzeszowski
grzegorzmaron@op.pl
<https://orcid.org/0000-0002-3861-9103>

- Binder, G., Weisberg, R. (2000). *Literary Criticisms of Law*. New York.
- Braithwaite, W. (1988). Why, and how, judges should study poetry. *Loyola University Chicago Law Journal* 19(3–4): 809–826.
- Charnock, R. (2018). Argument and persuasion: the function of literary references in common law judgments, [w:] G. Tessuto, V. Bhatia, J. Engberg (eds.), *Frameworks for Discursive Actions and Practices of the Law*. Newcastle: 113–137.
- Domnarski, W. (1993). Shakespeare in the law. *Connecticut Bar Journal* 67: 317–351.
- Dworkin, R. (1975). Hard cases. *Harvard Law Review* 88(6): 1057–1109.
- Gadbin-George, G. (2013a). To quote or not to quote: „Literature in law” in European court decisions and legal English Teaching. *ASp: La revue du GERAS* 64: 75–93.
- Gadbin-George, G. (2013b). Literary references in United Kingdom common law judgments. *GRAAT. Anglophone Studies* 14: 79–95.
- Henderson, M.T. (2008). Citing fiction. *Green Bag* 2D 11(2): 171–185.

³⁶ Zdanie częściowo odrębne sędziego G. Serghidesa do wyroku ETPC z 17 maja 2017 r. w sprawie *Simeonovi v. Bułgaria*, skarga 21980/04.

³⁷ Rzucidło-Grochowska (2017): 59–72.

³⁸ Leszczyński (2015): 49–50.

- Holmes O.W., Posner, R. (1996). *The Essential Holmes: Selections from the Letters, Speeches, Judicial Opinions, and Other Writings of Oliver Wendell Holmes, Jr.* Chicago.
- Kamiński, I. (2015). *Styl orzeczeń Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, [w:] I. Rzucidło-Grochowska, M. Grochowski (red.), *Uzasadnienia decyzji stosowania prawa*. Warszawa: 367–385.
- Leszczyński, L. (2015). *Model decyzyjny sądowego stosowania prawa*, [w:] W. Dziedziak, B. Liżewski (red.), *Zagadnienia stosowania prawa. Perspektywa teoretyczna i dogmatyczna*. Lublin: 41–53.
- Liżewski, B. (2011). *Wykładnia Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, [w:] A. Kalisz, L. Leszczyński, B. Liżewski, *Wykładnia prawa. Model ogólny a perspektywa Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i prawa Unii Europejskiej*. Lublin: 87–160.
- Maroń, G. (2019). *Odwołania do literatury pięknej w uzasadnieniach sądowych orzeczeń*. *Przeгляд Sądowy* 1: 87–104.
- Maroń, G. (2018a). *Odwołania do literatury pięknej w opiniach rzeczników generalnych Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej*. *Przeгляд Prawa Publicznego* 10: 11–28.
- Maroń, G. (2018b). *Integralność religijna sędziego oraz argumentacja religijna w amerykańskim procesie orzeczniczym*. Rzeszów.
- Młynarska-Sobaczewska, A. (2015). *Narracyjność w aktach stosowania prawa*. *Państwo i Prawo* 70(11): 52–67.
- Nussbaum, M. (1996). *Poetic Justice: The Literary Imagination and Public Life*. Boston.
- Osborough, W. (2008). *Literature, Judges and the Law*. Dublin.
- Platon (1992). *Państwo*. Tłum. W. Witwicki. Warszawa.
- Posner, R. (2009). *Law and Literature*. Cambridge.
- Potter, P. (2005). *Ordeal by trial: judicial references to the nightmare world of Franz Kafka*. *University of New Hampshire Law Review* 3(2): 195–330.
- Rzucidło-Grochowska, I. (2017). *Strategie i techniki formułowania uzasadnień orzeczeń sądowych*. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny* 79(2): 59–72.
- Ryken, L. (1992). *Words of Delight: A Literary Introduction to the Bible*. Grand Rapids.
- Scott, W. (1836). *Guy Mannering*. Volume 2. Boston.
- Soto Hoyos, J.F. (2014). *Jurisprudencia literaria en Colombia: los usos de la literatura en las decisiones judiciales*. *Summa Iuris* 2(2): 217–251.
- Szyszkowska, M. (2013). *Literatura piękna jako źródło refleksji filozoficznych oraz wiedzy filozoficznej*. *Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej. Seria: Organizacja i Zarządzenie* 65: 413–418.
- Ward, I. (2008). *Law and Literature: Possibilities and Perspectives*. New York.
- Wedel-Domaradzka, A. (2017). *Opinie odrębne i ich znaczenie dla praktyki orzeczniczej ETPC – uwagi na tle doświadczeń w sprawach dotyczących początku życia ludzkiego*. *Polski Rocznik Praw Człowieka i Prawa Humanitarnego* 8: 193–2012.
- Weisberg, R. (1992). *Poethics and Other Strategies of Law and Literature*. New York.
- White, J.B. (1973). *The Legal Imagination. Studies in the Nature of Legal Thought and Expression*. Boston.
- Wijebandara, C. (2013). *Fiction and poetry in judgments*. *JSA Law Journal* 1: 1–16.
- Wiśniewski, A. (2011). *Uwagi o teorii interpretacji Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, [w:] K. Gałka, C. Mik (red.), *Między wykładnią a tworzeniem prawa. Refleksje na tle orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka i międzynarodowych trybunałów karnych*. Toruń: 15–41.

LITERARY REFERENCES

IN THE CASE LAW OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

Summary

The article discusses the practice of invoking literary works in the jurisprudence of the European Court of Human Rights. The quantitative analysis of the case law allowed for the formulation of some conclusions. Firstly, literary references appear exclusively in dissents and concurrences, not in the Court's judgments themselves. Secondly, the phenomenon of citing fiction in the

ECtHR's case law is neither common nor marginal. Thirdly, in the last two decades there has been a marked intensification in the use of literary references by the Court's judges. Fourthly, the willingness to cite works of fiction in the dissent or concurrence is essentially independent of the judge's nationality, sex or country of origin. Fifthly, literature is one of many extra-legal sources quoted in the ECtHR's case law, among those such as philosophy, movies or music.

Keywords: European Court of Human Rights; fiction; legal argumentation